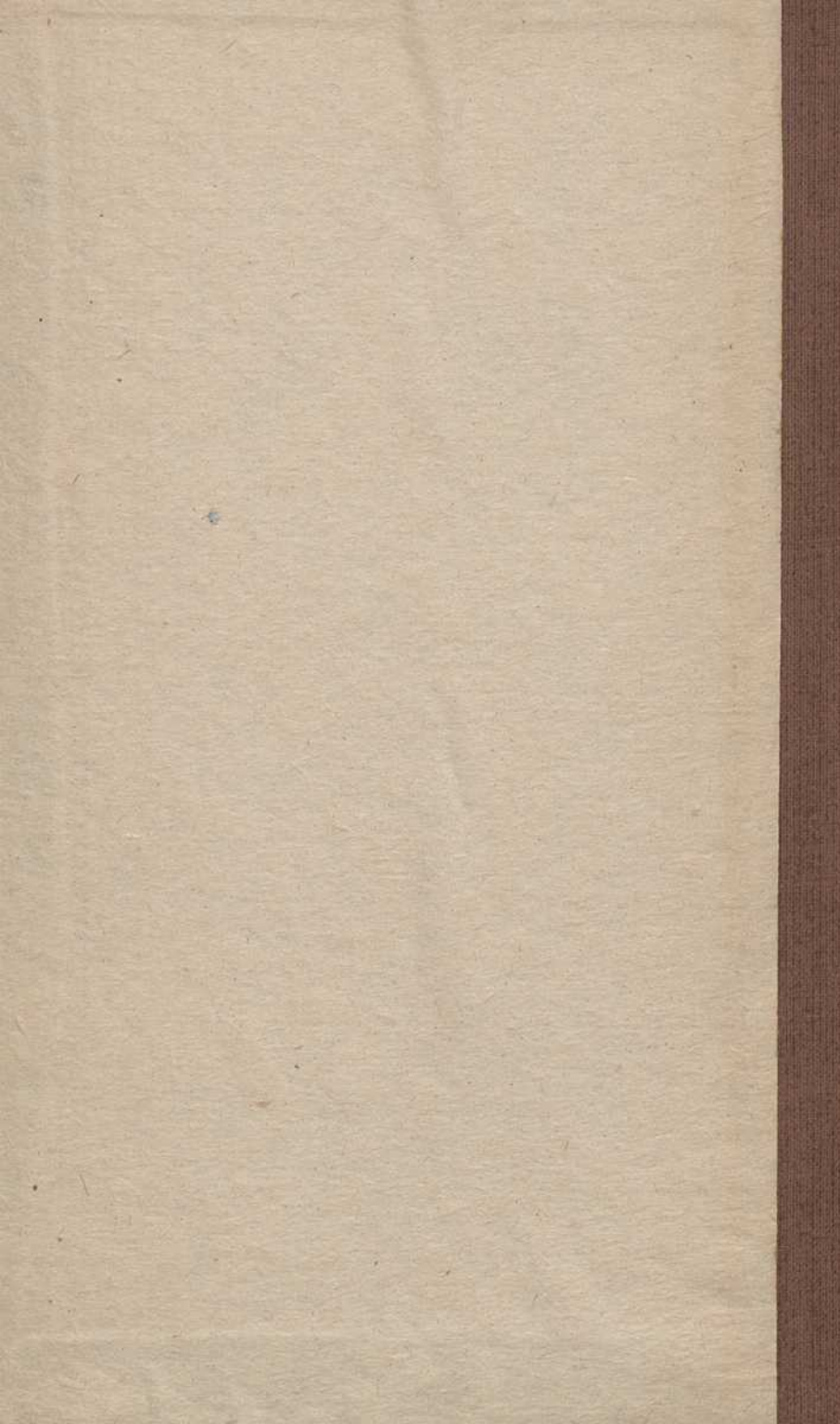

Ба 48630

Беларускі народ
і яго мовы.

Ба 48630

Проф.-акад. Е. Карскій.

БЕЛАРУСКІ НАРОД

I

ЯГО МОВА.

Адбітка з газеты „Беларусь“. Рэдакцыя тэксту *Н. Л.*

1920.

Менск.

Ба 48630

Проф.-акад. Е. Карскі.

БЕЛАРУСКІ НАРОД і ЯГО МОВА.

Бел. афіц. 1994 г.

Адбітка з газеты „Беларусь“. Рэдакцыя тэксту Я. Л.

1920.
Менск.

Беларускі народ і яго мова.

I.

Граніцы племя.

Беларускі народ займае палажэнне, кажучы агульна, к заходу ад велікарускага, а к украінскаму— паўночна-заходняе, прадстаўляючы на сваіх крайніх граніцах мяшаные, пераходныя да тых і другіх, гаворкі. На захадзе ён стыкаецца з палякамі, літоўцамі і латышамі.

Асноваю для азначэння прыналежнасці да беларускага племя і яго пашырэння, як і наагул, можа служыць толькі жывая народная мова, неаддзялімая прымета беларускай народнасці ў працягу яе многавяковага жыцця, і паходжэнне ад беларусаў-бацькоў. Калі асобныя члены гэтай народнасці з тых ці іншых прычын трацяць матчыную мову, яны перастаюць разумець сваю прыналежнасць к даннаму народу. Разам з моваю яны прымаюць чужыя звычаі, налогі і для свайго народу зьяўляюцца страчанымі.

Часам гэтакую-ж важную прымету народнасці становіць рэлігія, як у жыдоў. Але беларусы ў адносінах да рэлігіі нястойкія, і ў гэтым выпадку часткаю падобны да сваіх суседзяў (літоўцаў і палякоў-каталікоў), часткаю да сваіх бліжэйшых сваякоў (велікарусаў і ўкраінцаў-праваслаўных). Дзеля гэтага вельмі памыляюцца тыя непрактычныя і павярхоўныя бадачы*), а часам і нясумленныя політыкі, каторыя каталікоў-

*) Бадач—ісследователъ:—„шыло-бадзіло па небе хадзіло, зьвёзды лічыло“. Увага Я. Л.

беларусаў (не гаворачых дома папольску) лічаць палякамі. Каталіцтва на беларускай тэрыторыі заміж праваслаўя зьявілося больш менш прыметна толькі па шлюбе Ягайлы з Ядвигаю (1386 г.) ў XIV веку; яно значна было аслаблена ў часе папырэньня ў XVI-м веку пратэстантызму. Трапіўшыя сюды ў канцы XVI-га веку езуіты значна паднялі каталіцтва, асабліва сярод вяльможнага панства і часткаю сярод мескага насяленьня, але ўсё гэта былі прадстаўнікі беларускага народу і літоўцаў: палякі-колэнізатары зьявіліся на Беларусі толькі па Люблінскай вуніі (1569 г.), галоўным чынам шляхты і часткаю рамеснікі, але, наагул, у нязначным ліку. Польскай культуры першымі паддаліся вяльможныя беларуска-літоўскія паны, каторыя потым і зусім апалячыліся; маса-ж каталіцкая заставалася беларускай, якою застаецца і дагэтуль. Такім чынам, на Беларусі прыналежаць да каталіцкай рэлігіі ані як ня можа служыць азнакаю паходжання асобы з польскай народнасьці; іншая справа — асобы зусім апалячаныя, г.-з. гаворачыя толькі папольску і прыняўшыя польскую культуру — гэтакіх прымусам далучаць да беларусаў нельга.

З пункту рэчы антропалёгічнай, самай пэўнай азнакай прыналежаць да гэі ці іншай народнасьці служаць фізычныя рысы племя (выгляд, колер твару, будова галавы, колер і форма валасоў і воч, форма губ і т. п.). Але ў беларусаў гэтыя рысы ня вельмі тыпічныя ў параўнаньні з велікарусамі і ўкраінцамі, а так сама з палякамі, літоўцамі і латышамі. А парт таго, ў іх няма адзінства тыпу, што і натуральна, бо ў склад беларускай народнасьці ўвашлі розныя пляменьні, складаўшыя галіны рускіх славян; некаторыя з паміж іх, як сьведчыць летапісец, былі навет сваякамі ляхам. На заходняй акраіне з беларусамі зьліліся некаторыя літоўскія і латыскія пляменьні. Зьмяшаньне адбываецца і цяпер. Такім чынам, фізычныя рысы могуць служыць толькі дапамогаю для гістарычнай этнаграфіі.

Разабрацца ў заблутаных гістарычных пытаннях памагаюць гэтак сама дасьледзіны над бытавымі асаблівасьцямі народу: будовай хат, вопраткай, работамі, а гэтак сама над забабонамі і, наагул, унутраным жыцьцём і — скажам так — культурай народу. Але і гэта толькі падручныя азнакі, ў дадатак яшчэ мала зьбаданьне.

Такім чынам, матчына мова служыць адзінай найбольш пэўнай прыметай разгранічэння беларусаў ад іншых пляменьняў і народаў. Дзеля гэтага, тые жыхары арлоўскага і калугскага Палесься, каторыя гавораць у паўднёва-вельікарускай гаворцы, павінны быць залічаны да паўднёвых вельікарусаў, хоць продкі іх, няма спрэчнасьці, былі беларусы; тые літоўцы Віленшчыны, каторыя гавораць цяпер толькі пабеларуску, натуральна пападаюць ў беларускіе межы; а тые апалчаньне беларусы, што жывуць у Шчучыне на Ломжыншчыне, само сабою адыходзяць да палікоў Значыць, абрысованыя ў нас беларускіе межы зьяўляюцца і картай беларускай мовы.

Беларускіе пасёлкі асобнымі вастраўкамі, падчас досыць значнымі, спатыкаюцца і за абрысованымі намі межамі, а беларуская мова чуецца і ў шмат іншых мясцох; але там яны ўжо не пераважаюць і не складаюць большасьці. Разумеецца, што й іх інтарэсы рознага значэння павінны быць узяты пад увагу. Але, наагул, у мясцовасьцях, гдзе памешана жывуць розныя пляменьні, пунктуальнае разгранічэньне адной народнасьці ад другой, часам з прычыны політычнага характару, звычайна робіцца на працэнтных адносінах аднаго насяленьня да другога. Толькі на той выпадак этнаграфічная граніца праводзіцца ў бок данага народу, калі прадстаўнікоў яго ў спрэчным пункце ёсьць ня менш 50⁰%, а пры некалькіх народах—⁰% болей, як кожнага з іншых. Пры азначэньні нацыянальнай прыналежнасьці беларускіх гарадоў і мястэчак, гдзе большасьць насяленьня складаюць жыды, прымаецца ў рахунак ваколічнае сялянскае насяленьне з аднаго боку, з другога—працэнтныя адносіны розных народнасьцяў тае часткі павету, каторая адыходзіць да беларускага прастору*).

Ідучы з заходу на ўсход, граніца гэтая прымерна можа быць праведзена—збоку вельікарусаў—па самым паўднёвым часткам паветаў: Апочыцкага, Вельікалуцкага і Таропецкага, Пскоўскай гб., па паўднёва-заходнім

*) Дэталнае азначэньне граніц беларускага народу з картай ёсьць у нашай кніжцы: „Этнограф. карта Бёлорускага племені“. „Петрагр. 1917 г. Изданіе Російскай Академіи Наук“ Перавыдана гэтая праца (Петрагр. 1918) „Бёлорус. Обл. Комитетомъ“. Карта выдавалася і асобна.

акраінам Асташкаўскага і Ржэўскага паветаў *Цверскай* гб.; далей, граніца ідзе на поўдзень па *Смаленшчыне*, захопліваючы ў беларускі бок Бельскі, Парэцкі, Духаўшчынскі, Смаленскі, Красьненскі, Раслаўльскі (часткаю з мяшаным насяленьнем), Дарагабугскі і Ельвінскі паветы, апроч усходніх акраін двух апошніх; затым, яна датыкаецца самай заходняй часткі Жыздрынскага павету *Калугскай* губ. і падыходзіць да рэчкі Дзесны на *Арлоўшчыне*, аддзяляючы ў беларускі бок дзеве крайніе воласьці Бранскага павету і некалькі вёсак Трубчэўскага; па р. Дзесьне граніца ўваходзіць у *Чарнігаўскую* губ., аддзяляючы ўжо беларусаў ад украінцаў. Тут яна ідзе ў паўднёва-заходнім кірунку па паўночных частках Ноўгарадсеверскага павету і далей да граніцы з *Магілёўскай* губ., захопліваючы ў беларускі бок паветы *Чарнігаўскай* губ.—Мглінскі, Старадубскі, Суражскі, Новазыбкаўскі, частку Гарадзянскага (ва ўсіх паветах мяшанае насяленьне); ад м. Любеча граніца спускаецца ўніз па Дняпру да мяжы *Меншчыны* з Кіеўшчынай, захопліваючы ўвесь Рэчыцкі павет у беларускі бок; каля Магэру яна ідзе па р. Прыпеці на захад да скрыжаваньня з граніцай Пінскага павету і далей да ўтоку ў Прыпець р. Бобрыка; па гэтай апошняй рэчцы граніца ідзе на паўночны-захад аж да возера Выганаўскага. Адгэтуль граніца заварочваецца на паўднёва-заходні бок па граніцы *Горадзенскай* губ. да возера Чорнага і далей на захад пераз Пружаны, Белавеж да р. Нараву пад м. Суражам; адгэтуль—амаль па простаі лініі к захаду ад Беластоку, па Сакольскаму павету на поўнач у кірунку на Аўгустова *Сувалскай* гб., забіраючы з рознапляменнага насяленьня Горадзеншчыны на долю беларусаў большую паўночна-ўсходнюю частку яе. Пачынаючы ад Аўгустова, паўночна-заходняя граніца спачатку ломанаю лініяй ідзе на ўсход па Аўгустоўскім, Горадзенскім паветах, а затым—па Лідзкаму і Ашмянскаму паветах Віленшчыны, а далей, не даходзячы да г. Вільні, вёрст на 40 з паўднёва-заходу (Троцкі п.) і поўначы (ў Віленскім п.),—ў Сьвянцянскім павеце пераходзіць амаль на паўночны кірунак, захопліваючы ўсходні куток Новаалександраўскага павету, *Ковенскай* губ., і ўсходнюю частку Ілукцкага п., *Курляндзкай* губ., да р. Зах. Дзвіны, больш на паўночна-

заходні бок ад Дзвінску. Затым, граніца ідзе на ўсход да м. Прыдруйска, а ўжо адгэтуль—ломанаю лініяй на поўнач па паветах Дрысенскім і Люцынскім *Вітабшчыны*, прымерна да ст. Корсаўкі. Такім чынам, тэрыторыя беларускага народу абнімае гэтакіе губ.: Магілёўскую—ўсю (ў 1920 г. да 2.243.310 чалав.), Віленскую (да 1.325.980 ч.), Вітабск. (да 1.133.660 ч.), Горадзенск. (блізка 1.032.600 ч., Менск. (б. 2.547.000 ч.)—большую частку; Смаленскую (блізка 867.500 ч.)—палавіну; Чарнігаўскую (б. 258.900 ч.)—значную частку; да Беларусі належаць так сама невялікія пасёлкі ў губ. Калугскай (блізка 10.230 ч.), Ковенскай (б. 61.570 ч.), Курляндзкай (б. 23.890 ч.), Арлоўскай (б. 25.000 ч.), Пскоўскай (б. 41.080 ч.), Сувалскай (б. 26.000 ч.) і Цьверскай (блізка 46.230 ч.). У зазначаных прасторах беларусы складаюць галоўную масу насяленьня, лікам блізка 10.000.000 ч.*)

Большасьць беларусаў—праваслаўныя, але на заходніх акраінах ёсьць і каталікі; ў Сувал. і часткаю ў заходніх паветах Горадзеншчыны, Віленшчыны і Вітабшчыны, а так сама на ўсходніх паветах Ковеншчыны і Курляндшчыны—складаюць большасьць каталікі; ў нязначным ліку каталікі ёсьць і ў іншых мясцох. У 1897 г. праваслаўных налічвалі 4.661.966 ч., а каталікоў—1.050.285 чалавек.

II.

Утвареньне беларускай народнасьці і мовы.

Цяперашняя беларуская мова зляжылася паступова, гістарычна, з мовы тых даўнейшых славянскіх пля-

*) Падробная статыстыка зроблена намі ў названай вышэй „Этнограф. картъ“. Тут дзеля розных уваг падаём процэнтныя адносіны беларусаў і палякоў пэўдуг дапасаваньня да перапісу 1897 г. ў пагранічных паветах у цэласьці (ўключаючы і гарады): Люцынскі павет—беларусаў 20,5%, палякоў 2,18%; Дрысен. павет—б. 86,24%, п. 2,3%; Дзвін. пав.—б. 13,8%, п. 9,14%; Сьвянц. пав.—б. 47,5%, п. 6%; Вілен. пав.—б. 26,43%, п. 20,5%; Троцкі пав.—б. 15,7%, п. 11,2%; Ашмян. пав.—б. 79,9%, п. 1,7%; Лідзкі пав.—б. 73,1%, п. 4,6%; Горадзен. пав.—б. 65,7%, п. 5,6%; Аўгуст. пав.—б. 32,46%, п. 49,13%; Сакольск. пав.—б. 83,8%, п. 1,15%; Беластоц. пав.—б. 26,1%, п. 33,9%; Бельск. пав.—б. 4,9%, п. 34,9%; Пружанскі пав.—б. 75,4%, п. 1,3%; Словім. пав.—б. 80,7%, п. 1,5%; Пінскі пав.—б. 74,3%, п. 3%; Мазырскі пав.—б. 79,2%, п. 2%; Рэчыцкі пав.—б. 82,5%, п. 1,06%.

меньняў, каторыя пераважна ў эпоху літоўскага перыяду беларускай гісторыі леглі ў аснову беларускай народнасці. Насколькі можна судзіць з паведамленняў нашай пачатковай летапісі, гэтыя пляменьні былі—дрыгавічы, радзімічы і часткаю крывічы (полацкія і смаленскія). Збліжэнне гэтых пляменьняў асабліва ўмацавалася ў перыяд удзельна-вечавага жыцця, але зусім зліліся яны ў адну беларускую народнасць ў XIII—XIV вякох. Тагды-ж, і часткаю пазьней, беларусы ў некаторых мясцох асімілявалі сабе сівяран, вяцічаў і навет некаторыя літоўскія пляменьні, прыкладам, ятвягаў і голядзь. Утвораная гэтак беларуская народнасць і яе мова духоўна зусім пакарыла сабе літоўцаў-жмудзінаў. Апошнія пачалі пераймаць у беларусаў нажытую імі цывілізацыю, памалу ўсвойвалі мову і навет іх рэлігію грэцкага вызнання. Ужо пры Альгердзе ўрад знайшоў патрэбным прызнаць *рускую* (беларускую) мову офіцыяльнай; сьледам за ўрадам пайшлі і вышэйшыя станы грамадзянства. Вось як аб гэтым у Рыме казаў папе ў сваёй прамове ў 1501 г. віленскі прэлят Эразм Вітэлі: (Lithuani) linguam propriam observant. Verum quia Rutheni medium fere ducatum incolunt, illorum loquela dum gracilis et facilius sit, utuntur communius.**)

У гэтыя часы беларуская мова ўжо мела ў сабе блізка ўсе тыя фонэтычныя і морфалёгічныя асаблівасці, каторыя характарызуюць яе гукі цяпер; толькі слоўны склад яго і сінтаксічная старана змяняліся і далей, у эпоху польскага панавання і ўплыву, каторае было досыць значнае ўжо ў XV в. і вельмі пашырылася ў XVI і ў далейшыя часы, да часу прылучэння Беларусі да Маскоўшчыны. Паўстаўшыя ў Беларуска-Літоўскай дзяржаве соймы, гарадзкія самаўпраўленьні подлуг Магдэбургскага права, заклікаўшыя да дзяржаўнага жыцця і дзейнасці вышэйшыя і

*) Oratio Erasmi Vitellii praepositi Vilmensis у выданьні Theiner: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, II (Romae 1861), 278. *Пераклад*: „Літоўцы маюць уласны язык. Але дзеля таго, што русіны насяляюць сярэдзіну дзяржавы, то ўсе звычайна карыстаюцца іх мовай, бо яна далікатная і больш лёгкая“.

сярэдніе станы гарадскога грамадзянства, — прымуслі зьвярнуць асаблівую ўвагу на мову, як галоўны правадыр грамадзянскіх інтарэсаў. Панаваўшая тагды літэратурная мова, агульная Заходняй Русі і Ўсходняй, поўная царкоўна-славянства, для зазначанай цэлі не надавалася, як ужо і раней яна была няздатнай для граматы і актаў. Разьвіцццю ц.-славянскай мовы, хоць і з беларускімі азнакамі, на Беларусі перашкаджала, паміж іншым, адсутнасць адукацыі ў праваслаўнага духавенства, каторае мусіло ўжываць гэтай мовы і захоўваць яе. З гэтай прычыны дзеля інтарэсаў грамадзянска-дзяржаўных трэба было зьвярнуцца да народнай мовы. А дзеля таго, што народная мова ня мела патрэбных слоўных тэрмінаў, выказуючых новыя разуменьні, то прышлося браць іх з другіх моў, а ў першую чаргу з польскай і праз яе з заходня-эўрапейскіх моў, бо з імі былі знаёмы праз Польшчу вышэйшыя і сярэдніе станы на Беларусі. Потым, дзякуючы пашырэнню політычнай і рэлігійнай вуні з Польшчай (у канцы XVI в.), калі ўмацаваўся на Беларусі польскі каталіцызм, уплыў польскай мовы на народ і духавенство стаў вельмі прыметны.

З гэтай прычыны апрацаваная к канцу XVI в. беларуская літэратурная мова была перасыпана полёнізмамі, галоўным чынам у слоўніку. Але побач з літэратурнай мовай жыла народная мова, так сама меўшая крыху полёнізмаў. Фонэтычныя (ў гуках) і морфолёгічныя (ў будове і зьменах слова) асаблівасці ў гэтай і другой мове разьвіваліся супольна, аднака; але сінтаксіс у літэратурнай мове часта адступаў ад народнае, а слоўнік яшчэ больш розьніўся, асабліва ў перакладных творах. У больш неакуратных з паміж іх польскі арыгінал часта толькі перапісваўся кірыліцаю ды ў фонэтыцы і морфолёгіі часткаю выпраўляліся відочныя полёнізмы. Іграць ролю літэратурнай і офіцыяльнай мовы ёй прышлося доўга, аж покі яе ня выціснула з судова-адміністрацыйнай практыкі польская мова, хоць у іншым ужытку яна існавала і далей да канца XVIII-га веку і часта перадавалася польскім пісьмом (лацінкаю). Народная беларуская мова жыла і дагэтуль. У пачатку XIX веку рабіліся заходы надаць ёй літэратурную апрацоўку, але гэта было зроблена толькі на канцы XIX і ў пачатку XX-га веку.

648630

Ш.

**Памяткі старой і сучаснай беларускай мовы. Навуковае
яе баданьне.**

І старая літэратурная беларуская мова і сучасная народная беларуская гутарка дайшлі да нас, першая—ў пісаных памятніках, а другая—ў жывой мове. Дзеля таго, што час зьяўленьня і пашырэння старой беларускай мовы, насколькі можна было бачыць з папярэдняга, адносіцца галоўным чынам к XIV—XVII вяком,—часу ня вельмі адлегламу ад нас і, датаго, багатаму праявам грамадзянска-політычнага жыцця,—то памятак, маючых азнакі беларускай мовы, ляжаўшых у аснове старой літэратурнай беларускай мовы, дайшло да нас вельмі многа. Мы маем масу грамат і актаў, асабліва судовых і іншых старасвецкіх дакумэнтаў, шмат рукапісных кніг—да набажэнства, біблейных, сьвятаайцецкіх, летапісаў, кронік, кронаграфіаў, белетрыстычных у форме апавяданьняў, запісак і мемуараў, вершаў і т.п., а яшчэ больш—даўнейшага друку кніг. У адным толькі Віленскім архіве апісаных актаў маецца больш за 200,000; грамат толькі да канца XV в. вядома больш за 130; рукапісных кніг не юрыдычных з XIV да канца XVI в. вядома больш за 80; старога друку кніг з беларускімі азнакамі за адно XIV сталецце можна паказаць больш за 30. *).

Не чапаючы рукапісных кніг, адзначым дзеля прыкладу некалькі самых цікавых, у сэнсе мовы, старадрукарскіх выданьняў, каторыя ў свой час разыходзіліся ў масе экзэмпляраў.

1. Біблія д-ра Фр. Скарыны, надрукована ў Празе Чэскай і ў Вільні з 1517—1525.

2. Кальвінскі катыхізіс С. Буднага. Несьвіж. 1562 г.

3. Эвангеліе ў перакладзе Цяпінскага, надрукованае ў пераезднай друкарні ў 1580 г.

4. Літоўскі Статут 1588, надрукованы ў Вільні.

*) Поўнае апісаньне грамат і іншых юрыдычных твораў прынамсі, даўнейшых зроблена ў нас у І т. „Бѣлоруссовъ“ (357-368) і у II т. вып. 3 (301-302); выданьні іх пералічаны там-жа, у I т. (349-357) і у II т. вып. 3 (300-301).

5. Гармонія, альбо согласіе веры, сакраменътовъ и церемоней восточное церквы с костеломъ Римским. У Вильни 1608 г.

6. Учительное Евангеліе Каллиста. Ёўе. 1616 г.

Памяткі цяперашняй *жывой беларускай* мовы захаваліся ў рукапісах і надрукованымі ў розных зборніках, каторыя зьявіліся галоўным чынам ў XIX стагоддзі. Адны з іх знаёмяць з чыста народнымі творамі (гэтакіх большасць), другіе даюць літаратурную апрацоўку народнай мовы ў творах прыгожага пісьменства. Узоры апошніх можна паказаць ужо ў XVIII в., але асабліва шмат гэтакіх твораў зьявілося ў XIX і XX вякох.

Вось важнейшыя зборнікі *народных* твораў; *).

1. П. Безсоновъ. Бѣлорусскія пѣсни. Москва. 1871 г.

2. И. Носовичъ. Бѣлорусскія пѣсни. Спб. 1873 г.

3. И. Носовичъ. Сборникъ бѣлорусскихъ пословицъ и поговорокъ. Спб. 1874 г.

4. В. Добровольскій. Смоленскій этнограф. сборникъ. I—IV. Спб.-Москва. 1891—1903 г.

5. П. Шейнъ. Бѣлорусскія пѣсни. Спб. 1873 г.

6. П. Шейнъ. Матеріалы для изученія быта и языка населенія сѣв.-западнаго края. I—III. Спб. 1887—1902 г.

7. Г. Романовъ. Бѣлорусскій сборникъ. I—IX. Кіевъ. Витебскъ. Могилевъ. Вильна. 1886—1912 г.

8. Г. Романовъ. Матеріалы по этнограф. Гроднен. губ. I—II. Вильна. 1911—1912 г.

9. М. Косичъ. Литвины-бѣлоруссы Чернигов. гб. Спб. 1902 г.

10. M. Federowski. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. I—III. W Krakowie. 1897—1903 г.

Слоўнікі пакажам гэткіе:

11. И. Носовичъ. Словарь бѣлорусскаго нарѣчія Спб. 1870 г.

12. В. Добровольскій. Смоленскій областной словарь. Смоленскъ 1914 г.

Літаратурныя творы ў жывой народнай беларускай мове ў рукапісах і навет друкованыя, вядомыя з XVII веку. Гэтакія, прыкладам, важнейшыя:

*). Поўны сьпіс іх у нас у „Бѣлоруссахъ“ I т. (199—340) і у 3 выпус. II т. (288—300).

1. Сатыра ў польскай мове (з прывітаньнем Сенькі Налівайкі ў жывой беларускай мове), надрукаваная ў Вільні 1642 г. „Witanie na Pierwszy Wiazd... Lutermachra“.

2. Інтэрмэдыя ў рукапісе 1651 г. (Петр. Публіч. бібл. XIV: 18), як прадмова да драмы „Comœdia de Iacob et Ioseph Patriarchis“.

3. В. Равінскі. Беларуская Энеіда навыварат, напісаная ў пачатку XIX ст.

4. Я. Чачот. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno. 1844. Тут 28 штучных песень.

5. В. Дунін-Марцінкевіч. Сялянка, Гапон, Вечарніцы і інш.

6. „Тарас на Парнасе“.

7. Творы Яна Няслухоўскага (Янка Лучына).

8. Творы Францішка Багушэвіча (Мацей Вурачок).

9. Творы Янкі Луцэвіча (Янка Купала).

10. Творы Канстантына Міцкевіча (Якуб Колас, Тарас Гушча).

11. Творы Максіма Багдановіча.

12. Творы Антона Лявіцкага (Ядвігін Ш.) і шмат іншых.

Сучасная беларуская мова і старая беларуская кніжная мова, ўжо ў дастатчнай меры збаданы і маюць вялікі лік прац, пасьвечаных ім. Галоўныя з гэтых прац гэтакіе:

1 П. Владимировъ. Докторъ Францискъ Скорина. Спб. 1888 г.

2. А. Соболевскій. Опытъ русской діалектологіи. Вып. I. Спб. 1897 г.

3. Е. Карскій. Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи. Москва 1886 г.

4. Яго-ж. Бѣлоруссы т. I. Варш. 1903 г.; т. II, вып. 1—3, Варш. 1908, 1911, 1912 г.; т. III вып. I. Москва, 1916 г.

5. Б. Тарашкевіч. Беларуская граматыка для школ. Вільня 1918.

IV.

Галоўныя асаблівасці беларускай мовы.

У аснову беларускай мовы легла заходняя галіна сярэднярускіх гаворак; дзеля гэтага, натуральна, што знаходзіцца ў бліжнім сваяцтве з паўднёва-вель-

карускай гутаркай, а шмат якіе рысы апошній прыналежаць і беларускім гутаркам. Дзеля гэтага, ў пагранічных мясцовасцях часта бывае трудна адрозніць беларусаў ад паўднёва-велікарусаў. Асабліва збліжае іх з апошнімі моцнае аканьне (вымаўленьне ня толькі *o* бяз націску, але і *e*, ня маючае на сабе націску, як *a—я*): нясу, бяда, частаваць, а гэтак сама гук $z=h$: гавару. Аканьне ў беларускай мове можна прасачыць па пісаных памятках ужо з XIV-га веку: Алкердъ 1359 г., абою 1478, вясло 1489, жана XV в. і г. д. $\Gamma=h$ беларусы вымаўлялі спрадвеку. Ужо ў самых старых пісаных памятках, калі перадавалі чужаземныя словы з *h*, то ўжывалі літару *z*: гелена XV в., гэрб, Позн. зб. XVI в.. З другога боку, чужаземнае *g* перадавалі дзвюмя літарамі *ж*: Скіркгайло 1387 г., кглорія (*gloria*) XV в. і г. д.

Але, прыслухаўшыся да мовы беларусаў, можна зауважыць у іх і асобныя рысы, часткаю толькі ім адным належачыя, а часткаю сходныя з украінскімі. Як напрыклад:

1) Утварэньне *dz* і *cz* мяккіх заміж *d* і *t* мяккіх: хадзіць, дзеці. Гэтая рыска беларускай мовы напамінае польскую, але ў польскай мове дзеканьне і цеканьне крошку іншага характару, з некаторым шпячым адценкам; суседзцтва з палякамі толькі падтрымлівала гэтую рыску беларускай мовы. Старасьвецкія беларускія пісаные памятки даюць прыклады гэтага зьяўленьня толькі з XV—XVI в. Старасьвецкія пісары, наагул, ухіляліся адзначаць вымаўленьне мяккіх *d* і *t* і стараліся ўжываць гістарычнае пісьмо, часта можа дзеля таго, каб адрозніць яго ад польскага, навет у словах, узятых з польскай мовы: абецать 1562 г., дзякуючы XVI в. Старэйшыя прыклады дзеканья і цеканья адносяцца да XVI в.: метаці, Літоўск. мэтрыка, по водзе 1543, Цімошкы 1681 г. У старасьвецкіх прывідеях у лацінскай мове трапляюцца беларускія словы з *dz*: *dziakla* 1434 г., *dzieszkie* 1529 г. і інш.

2. Утварэньне *ŷ* кароткаго заміж *u* бяз націску, стаячага перад зычным: ўмёр; на месцы прыменьня *o*: ўкінуў ў мех, і—што вельмі характэрна—на месцы *o* у прошлым часе і ў некаторых іншых выпадках, гдзе яно з *o—ol*: быў, прасіў, поўны. Істнаваньне *ŷ* у вымаўленьні можна прасачыць ужо з XIII в., што ў пісь-

ме адзначалі часам *y*, а часам *e*: ни намъ *e* сѣбе въ Смоленьске 1284. *въгорьскимъ* 1349, *еже* 1499, *y* *встах* (= въ устах) XVI в., *уздумалъ* 1229. Гук *ŷ* на месцы *л*: *Withowt* (= Витолтъ) 1390 г., не вдовзѣ—1489 і інш.

3 Вымаўленьне з націскам зычных, што даходзіло да падвойнасьці іх, у тых выпадках, калі яны стаялі перад *j*: Ілья, вясёллье. У старой літэратуры: Іллиничы XV в., сѣ коллемъ 1578, Ананню XVI в.

4. Утварэньне складоў *ыj*, *ij* заміж велікарускіх *оj*, *еj*: мью, мый, пій, шыя, злый. Гэта асаблівасьць падцвьяр-джаецца самымі старымі дакумэнтамі.

5. Незьмякчалосьць *p* у вадных гаворках і блутаньне *p* цвѣрдага і мяккага *ŷ* другіх; гавару, я *ряд* (я рад). Беларускае *p* цвѣрдае—асаблівасьць мовы беларускай—вядома яшчэ толькі паўночна-ўкраінскім гаворкам і то—зрэдка. Па старой літэратуры яе можна прасачыць ужо з XIV в., але там на месцы цвѣрдых галосных пасья *p*, часта былі і мяккіе, нават у тым месцы, гдзе павінны быць цвѣрдые: сентебра 1395, терать 1398, трох XV в., але *рибы* Скар., *берють* 1562.

6. Утварэньне *дж* заміж *ж* *ŷ* дзеяслоўных формах*): гляджу, віджу, гэтак сама *ŷ* некаторых другіх выпадках; *дождж*, *баржджэй*. Асаблівасьць гэтая толькі *ŷ* апошніх выпадках адзначана *ŷ* старых дакумэнтах, як *жч*: *дѣжчѣвным* 1296, *дожчю* 1489, але і *ѣздживал* 1359.

7) Захаваньне *ŷ* скланеньні перад *e*, ад старога *ъ*, пераходнага памякчэньня гартаных: на парозе, *ŷ* лаўцы, пры стрэсе. Гэтае памякчэньне можна заўважыць у літэратуры, пачынаючы ад самай даўнейшай.

8) Ужываньне множнага ліку пры 2, 3 і 4 *ŷ* мужчынскім родзе: два ваўкі, і магчымацьць парнага ліку посьле тых-жа чыслаў у жаночкім і ніякім родах: тры бядзе, дзьве сяле. Тое самае бачым у старых дакумэнтах: два коні 1479, два сосуды Скар., але две жене, руце, нозе Скар., две лѣте XVI в. Ужываньне парнага ліку і *ŷ* другіх выпадках: *дзвесьце*, *ачыма*, *сьлязіма*, *трыма*, *ушью* Скар., тых дву сту і т. п.

9) Істнаваньне клічнага склону, хоць зваротак да яго неабавязковы: сынку, чалавеча. Гэтая форма захавалася бесперарыўна *ŷ* ва ўсіх дакумэнтах.

*) Граматычная тэрміналёгія подлуг Б. Тарашкевіча. Увага Я. Л.

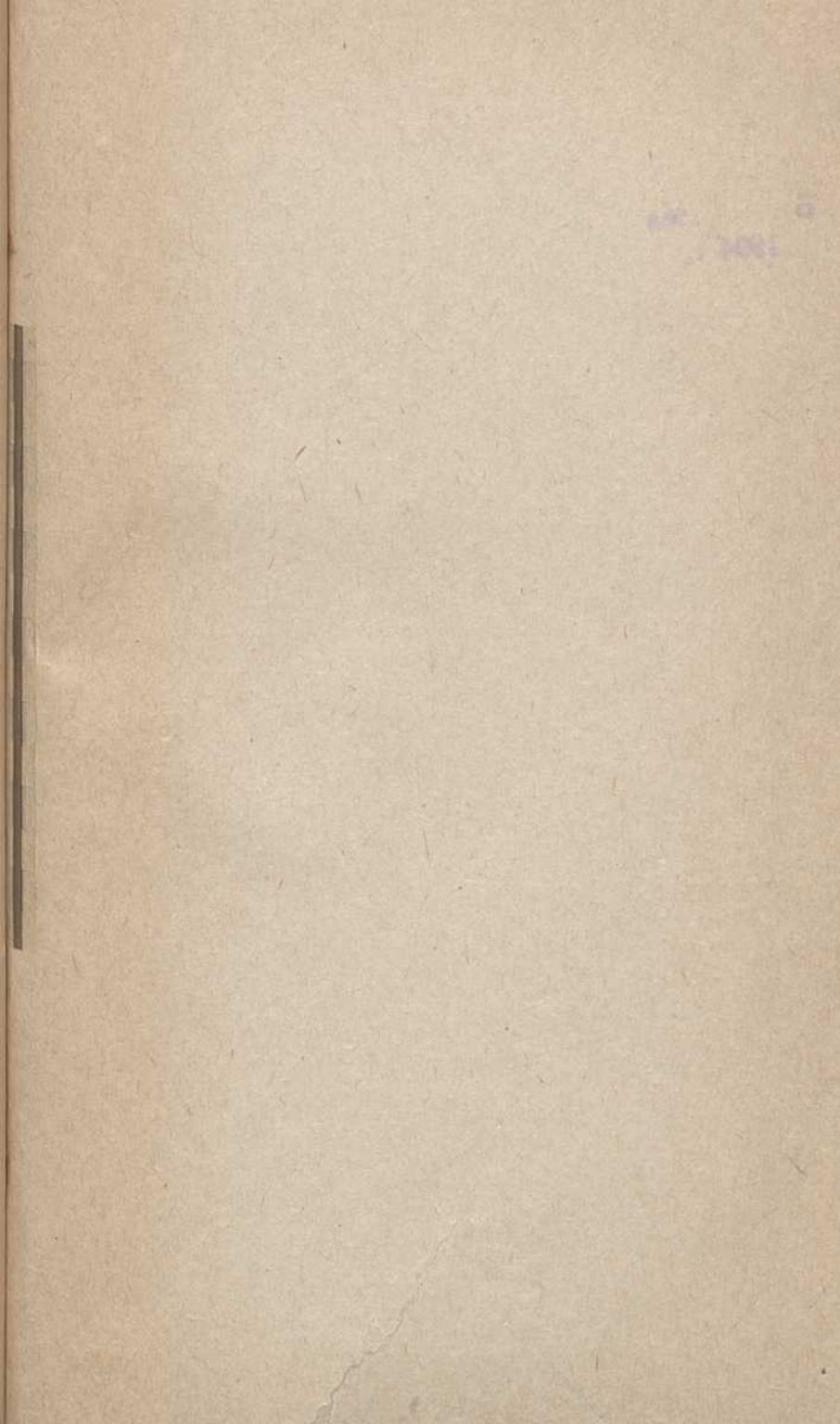
10) Асобная форма загаднага ладу з гукам *e* ад старога *ѣ*, адтрыманая ў спадчыну ад старасьветчыны ў множным ліку: ідзеце, нясеце, хадзем. Параўнайце— ідзьмо 1489, возьмеце XV в., пустыце 1489.

11) Адсутнасьць назоўнага склону множнага ліку на—*a* ў словах мужчынскага роду: паясы, або паясы, лясы, або лясы. Параўнайце—палце, кане, вельможа Ф. Скарына, сироты і вдовіце 1489 г. (навет у жаночым родзе). Формы на *ы* бязупынна ідуць ад старасьветчыны.

12) Ужываньне ў пытаннях часткі *ці* (ты) і *чы*: ці гэта ты сказаў? чы ён вас ня бачыў? Рекль Боазъ Руте, чы не слышышь дочко XVI в.

Калі разглядаць усе разам асаблівасьці беларускай мовы, як адной ёй прыналежаць, і як агульныя з паўднёва-вельікарускімі і ўкраінскімі гаворкамі, то яна акажацца зусім асобным, арыгінальным арганізмам, каторы ўтварыўся гістарычна вельмі даўно. Цяпер беларуская мова навет мае некалькі гаворака, але ўсе яны зьвязаны паміж сабою аснаўнымі агульнымі рысамі.

Бел. адзель
Душанбе.

Бел. адзель
1994 г.

+

B00000005 19394